

SELÇUKLU TOPLUMUNDA TASAVVUFÎ HAYATIN SOSYO- KÜLTÜREL, SİYASAL VE DİNÎ SAHAYA TESİRİ*

Kadir ÖZKÖSE**

Özet

İslâm kültür ve medeniyetinin önemli dönemlerinden birini oluşturan Selçuklu devleti, siyasî, içtimaî, iktisadî, hukukî, ilmî ve tasavvufî hayatın birlikte inkişafı ile temayüz etmiştir. Selçuklu medeniyetinin bu sacayaklarından tasavvufî dokusu en az diğerleri kadar öneme sahip bir birikimdir. Bu makalede Selçuklu dönemindeki tasavvufî hayatın seyri, sûfîlerle siyasîlerin yakın ilişkisi, tasavvufî kurumların yapısı, tekke ve medrese birlikteliği ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, sufi, Selçuklu Devleti, tekke, Anadolu

The Impact of Sufi Life on Socio-Cultural, Political and Religious Fields in Seljukian Society

* Bu çalışma, 19-22 Ekim 2011 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumunda sunulan "Selçuklular Döneminde Tasavvuf İlminin Gelişim Seyri ve Tasavvufî Çevrelerin Etkinlik Sahası"* başlıklı tebliğin makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

** Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Öğretim Üyesi, kadir.ozkose@gop.edu.tr

Abstract

Seljuq Empire, one of the important periods of Islamic Culture and Civilization, became distinguished with development of political, social, economic, judicial, scientific and Sufi life together. Sufism has as much importance as at least the other dynamics of the Seljukian Civilization stated above. This study examines the mystical life course, close relations between sufis and politicians, the structure of mystical institutions and the unity of the dervish lodges and madrasas in Seljukian period.

Key Words: Sufism, Sufi, Seljug Empire, Dervish Lodge, Anatolia

Giriş

V/XI. asır, Bağdat'ta bulunan Abbasi hilafetinin siyasi nüfuzunun azaldığı, İslâm dünyasının doğu bölgelerinde Büyük Selçukluların, Mısır'da Fatımilerin, Endülüs'te Emevilerin hâkim olduğu dönemdir. İslâm düşünce tarihinde tasavvuf anlayışının sistemleşmesi, mektepleşmesi, başka bir tabirle tarikatlar halinde ortaya çıkması, IV-V/X-XI. yüzyıla rastlar. Bahsedilen dönemden sonra tasavvuf yolunun yolcuları daha derli toplu, daha değişik ve daha disiplinli bir usulle yollarına devam etmişlerdir.¹ Bu asır, farklı eğilimlere sahip mutasavvıfların yetiştiği bir dönemdir. IV/X. asırda doğup V/XI. asırda vefat eden sûfîlerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1014), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), Ebü'l-Hasan el-Harekânî (ö. 425/1034), Ebû Nuaym el-Isfehânî (ö. 430/1038), Ebû Saîd Ebü'l-Hayr (ö. 440/1048), Baba Tahir-i Uryân (ö. 447/1055), Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî (ö. 450/1058), Ebü'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebü'l-Hasen Ali bin Osman bin Ebî Ali el-Cüllâbî el-Hucvirî (ö. 465/1072), Ebû Ali el-Farmedî (ö. 477/1085), Ebû Bekr en-Nessâc et-Tûsî (ö.

¹ Mustafa Kara, *Din hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, İstanbul 1990, s. 64.

487/1094), İmam-ı Gazâlî (ö. 505/1111), Ahmed Gazâlî (ö. 520/1126), Aynü'l-Kudât Hemedânî (ö. 525/1131), Ahmed en-Nâmekî el-Câmî (ö. 536/1141) ve Yusuf el-Hemedânî (ö. 534/1133).

Önceki dönemlerde yaşanan mihne olayları ile sûfîlere yönelik tepkiler oluşmuş, kimi sûfîler benimsediği tasavvuf anlayışı nedeniyle eleştirilmiş, düşüncelerinden dolayı sürgün edilmiş, hapsedilmiş ve idam edilmiştir. İsimlerini sıraladığımız bu ve benzeri sûfîlerin katkısıyla İslâm dünyasında tasavvufî düşünce tereddütleri izale etmeye başlamış, tasavvufa yönelik bakış açılarında müspet manada değişimler gözlemlenmiştir. Özellikle de Kuşeyrî, Hucvirî, Cürcânî, Pezdevî ve İmam-ı Gazâlî gibi Selçuklu uleması sayesinde tasavvufî düşüncenin gelişim seyri hızlanmıştır.

1. Tasavvuf İlminin Teşekkül Devri

Tasavvuf ilminin teşekkül dönemi diyebileceğimiz II-III/VIII-IX. asırda mihne olayları yaşanmış, sûfîlerle fukaha arasında fikrî tartışmalar gerçekleşmiştir. Tasavvuf ilmi, fıkhnın din olarak algılanmasına, ibadetlerin merasim boyutuna indirgenmesine, ulemanın amelden yoksun konuma gelmesine ve dinin içselleştirilemeyeşine bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ulema ve fukahanın yaklaşımlarından farklı olarak sûfîler, ibadetlerin ve dinî hükümlerin zahirî hükümleri yanında derunî, batinî ve hikemî hükümlerini gündeme taşımaya çalışmışlardır. Fukaha zahirî ilimlerde ihtisas sahibi olurken, sûfîler batinî ilimlere önem vermişlerdir. Nakil ve akıl esaslarının ötesinde keşfe vurgu yapmaya başlayan sûfîler, tasavvufun akla dayalı kesbî bir ilim değil, işrâka/iç aydınlanmaya dayalı bir anlayış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre tasavvuf bir varak ilmi değil, hırka ilmidir.² Kelâm, fıkıh ve hadis gibi ilimlerle iştil edenleri zahir uleması olarak niteleyen sûfîler, fukahanın şiddetli

² Ebû Ali el-Cüllâbî Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, trc. Mahmud Ahmed Madi Ebu'l-Azaim-İsmail Ebu'l-Azaim, Dâru't-Turâsü'l-Arabî, Kahire 1974, s. 145-146.

tepkilerine maruz kalmışlardır. Sûfîler fukahâyı ruhâniyetten yoksunlukla suçlarken, fukahâ da sûfîleri dinde yeni şeyler icat etmekle itham etmişlerdir.³ Keşfe, ilhama, ilm-i ledünne, batinî fıkha vurgu yapan sûfîlerden pek çoğu zındık, kâfir ve mülhid olmakla suçlanmıştır. Erken dönem kaynaklar, fıkıhçıların elinde sûfîlerin çekmiş oldukları işkenceler hakkında detaylı bilgiler içermekte ve bizleri bu durumdan haberdar etmektedir. Daha sonra kimi sûfî çevreler mahkemelere sevk edilmiş, idam cezasına çaptırılmış, bazıları cezadan yakasını kurtarmayı başarırken diğer bazıları bu taassubun kurbanı olmuştur.

Fıkıhçıların sûfîlere yapmış olduğu işkenceler, zulümler ve baskılar Bağdat'ta Gulam Halil Hadisesi ile son haddine ulaşmıştır. Bu hadiseden sonra sûfî Ebû Said el-Harrâz (ö. 277/890) Mısır'a kaçmış, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/907)'nin de aralarında bulunduğu yetmiş sûfî zındık olmakla itham edilmiş, idam talebi ile mahkemeye sevk edilmiş ve hükmün infazından zor kurtulmuşlardır. Fıkıhçıların verdikleri fetva ile hapsolunan, işkence gören ve idam edilen Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921) hadisesinde bu baskılar dayanılmaz ve çekilmez bir hal almıştır. Hallâc'ı "Aşk Şehidi" olarak ilan eden ve onu yücelten sûfîler, bu tutumlarıyla fakihleri incelikten anlamayan kaba görüşlü insanlar olarak anlatmak istemişlerdir.⁴

Diğer yandan İmamiye ve Caferiye, tasavvufî temayülleri reddetmiş, tasavvufî düşüncenin şaz ve nadir bir hayat tarzı olduğunu söylemiştir. Haşeviye veya Hanbelîler de âbidlerin ibadetten yüz çevirdiklerini ileri sürerek tasavvufun aleyhinde olmuşlardır. Mutezile ise

³ Ebu'l-Ala Afifi, *Tasavvuf İslâm'da Manevi Devrim*, trc. H.İbrahim Kaçar-Murat Sülün, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 145.

⁴ Abdülbâkî Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, s. 83; Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, trc. Ender Güral, Ankara 1982, s.73.

İlahi aşkı inkâr etmiş, bunun nazarî yönden teşbihi, amelî yönden hulûlü icap ettireceğini iddia ederek sûfilere karşı çıkmışlardır.

Tasavvuf ilminin teşekkül ettiği hicrî üçüncü ve dördüncü asırda karşılaşılan böylesi tepki ve tavırlar sonucu sûfiler, temkinli yaklaşımlar sergilemeye, tasavvufî tecrübelerini dinin zahirî hükümleriyle irtibatlandırmaya, şer'î açıdan daha anlaşılır bir dil kullanmaya çalışmışlardır. Eser telif ve tasnifiyle meşgul olan sûfiler kendilerini kaleme aldıkları eserlerle savunmaya başlamışlardır. Bu gayretler sonucunda tasavvuf, hicri asra gelindiğinde müdevven ve muntazam bir ilim haline gelmiştir. Örneğin, Ebû Nasr Serrâc (ö.378/988) *el-Lumâ'*ında, Ebûbekir el-Kelâbâzî (ö.380/990) *et-Taarruf*unda ve Ebu Tâlib el-Mekkî (ö.386/996) *Kûtu'l-Kulûb'*unda tasavvufî makamları, mücâhede çeşitlerini, mücâhedelerden doğan zevk ve vecd hâllerini incelemeye tabi tutmuşlardır.

Tasavvufî ilkelerin Kitap ve sünnet temelli hâle getirilmesinden sonra tasavvuf, bilhassa III-IV/X-XI. asırlarda İslâm dünyasının her tarafına yayılmaya başladı. Tasavvuf mektepleri, tasavvuf önderleri, tasavvufa dair sülûk metotları, tasavvufî usuller, sûfî cemaatler ve ribatlar teşekkül etmeye, sûfî muhitler oluşmaya başladı. Hucvîrî (ö. 465/1072) bu asırda ortaya çıkan on iki tasavvufî fırkadan bahsetmiş ve bu ekollerden her birinin III-IV/X-XI. asırda birçok tasavvufî şahsiyeti yetiştirdiğinden bahsetmiştir.⁵

İslâm tasavvufunun belli başlı esasları ve kaideleri III-IV/X-XI. asırlarda ortaya konulmuş, tasavvuf ıstılahları teşekkül etmiş ve böylece tasavvuf ilmi muhteva ve usulüyle İslâmî bir disiplin hâline gelmiştir.⁶

2. Selçuklu Hükümdarlarının Sûfilerle Olan İlişkisi

⁵ Hucviri

⁶ Süleyman Uludağ, "Siyasî, Kültürel ve Dinî Bakımdan Hucvîrî'nin Yaşadığı Çağ", *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Dergâh Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1996, s. 15-16.

Klasik tasavvuf kaynaklarının teşekkül devri olan Selçuklu dönemi tasavvufî hayatın belirgin konuma geldiği, bireysel ve toplumsal hayatta İslâm dünyasının genelinde varlığını hissettirdiği bir devirdir. Selçuklu medeniyeti cami, medrese ve hankâh üçlüsünü ilmî hayatın zemini haline dönüştüren bir medeniyettir. Selçuklu sultanları çoğu zaman sûfilere saygıda kusur etmemişlerdir. Onlar genelde sûfî çevreleri Allah'a ibadete, ihlâsa ve tevhide çağıran İslâm tebliğcisi olarak değerlendirmişlerdir. Zâhidâne hayat yaşayan pek çok sûfiye karşı gereğince saygı gösteren Selçuklu sultanları, dinin derunî boyutta yaşanmasının önünü açan ve İslâm'ın hikemî boyutta yaşanmasını öngören sûfleri çoğu zaman himaye etmişlerdir.⁷

Tuğrul Bey, bizzat kendisi gece namazlarına kalkmış, haftanın Pazartesi ve Perşembe günlerini oruçlu geçirmiş, kendisine kötülük yapanları bağışlamış, bu ve benzeri kimi zühd unsurlarını kendi hayatında yaşamıştır.⁸ Tuğrul ve Çağrı Beyler gittikleri yerlerde sûfî şeyhlerini ziyaret etmişlerdir.⁹

Tuğrul Bey Hemedan'a girdiği zaman veziri Amîdülmülk el-Kündürî ile birlikte Baba Tahir, Baba Ca'fer ve Şeyh Hamşad adında üç sûfiyi ziyaret eder. Baba Tahir'in Tuğrul Bey'den Hemedan halkına ne yapacağını sorması üzerine sultan, "*sen ne istersen onu yaparım*" diye cevap verir. Baba Tahir ise "*Allah'ın emrettiğini yap; O adalet ve ihsanla muamele etmeni emrediyor*" telkininde bulunur. Tuğrul Bey ağlayarak, öyle yapacağını söyler. Uzun yıllar boyunca abdest aldığı ibriğin kırık başını yüzük yaparak kullanan Baba Tahir, onu parmağından çıkarıp Sultan

⁷ Marshall G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih – İslâm'ın Klasik Çağı*, haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, c. II, s. 45.

⁸ ez-Zehbî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, 10. Baskı, Beyrut 1994, XVIII, s. 109.

⁹ B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", *Belleten*, çev. İsmail Kaynak, c. XIX, s. 76, 1995, s. 516; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 194.

Tuğrul'un parmağına takar ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum, adaletli ol" der. Tuğrul Bey de bu yüzüğü ömrü boyunca saklar ve her muharebeye gittiğinde onu parmağına takar.¹⁰

Adaletli, merhametli, akıllı, fakirlere karşı çok şefkatli hükümdar olarak tanınan Sultan Alparslan, fakir insanları gördüğünde onlarla oturup ağlar, onlara sadakalar verir, divanında ülkesinin ulaşabildiği bütün fakirlerini kayıt altına alarak onlara maaş bağlayıp çeşitli tahsisat ayırır, daima dua ve niyazda bulunurdu.¹¹ Dervişlik ruhuna sahip olan Sultan Alparslan sûfîlere karşı sevgide kusur etmezdi. Bütün servetini mescitler, hankâhlar ve köprüler gibi hayır kurumlarına harcayarak tasavvuf yoluna sülûk eden Hassan b. Said b. Hassan'a büyük saygı gösterir, kendisinden dua talebinde bulunmak arzusuyla onu ziyaret ederdi.¹²

Meşhur sûfî Ebü'l-Ferec eş-Şirâzî'ye büyük saygı gösteren Alparslan'ın oğlu Tutuş,¹³ Ebu'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî'yi (ö.490/1096) ziyaret edip şeyhe hediyeler göndermiş, fakat şeyh kendisinin ihtiyacı olmadığı gerekçesiyle bu hediyeleri kabul etmeyip yanında bulunanlara dağıtmıştır.¹⁴

Tuğrul Bey ve Sultan Alparslan gibi Sultan Melikşah da sûfîlerle yakın ilişki içerisinde olmuştur. Sultan Melikşah Bağdat'ı ilk ziyaretinde Hz. Ali, Hz. Hüseyin, İmam Musa Kâzım, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hanife gibi önemli kişilerin kabirlerini ziyaret etmiştir. Onun ziyaret ettiği

¹⁰ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 194-195.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim, el-Kâmil fi't-târih*, Dâu Sâdır, Beyrut 1979, c. X, s. 74-75; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, c. XII, s. 228; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992, c. V, s. 36.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. X, s. 69; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XII, s. 223.

¹³ Orhan Çeker, "Ebü'l-Ferec eş-Şirâzî", *DİA*, İstanbul 1994, c. X, s. 318.

¹⁴ Hamdi Döndüren, "Makdisî, Nasr b. İbrahim", *DİA*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 434.

makamlardan birisi de tasavvuf tarihinin önemli simalarından Ma'ruf el-Kerhî (ö. 200/816)'nin türbesidir.¹⁵ Sultan Melikşah, her defasında meşhur sûfî Ahmed el-Gazâlî (ö. 520/1129)'ye olan saygısını ve bağlılığını dile getirmiştir. Ahmed el-Gazâlî'nin oğlu Sencer'i yanağından öptüğü haberini alınca, Sencer'e bunun doğru olup olmadığını sorar. Doğru olduğu cevabını alınca da, "Yeryüzünün yarısına sahip oldun; eğer senin diğer yanağından da öpmüş olsaydı dünyanın tamamına sahip olacaktın" diyerek Ahmed Gazâlî'ye olan hayranlığını gizlememiştir.¹⁶ Sûfîlere kapısını daima açık tutan Sultan Melikşah, önemli sûfîlerin kendisini ziyaret etmesini istemiş, ziyaretime gelmeyen sûfîlere sitemde bulunmuştur. Örneğin bir zamanlar vâiz olarak görev yaptıktan sonra tasavvuf yoluna sülûk eden Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan es-Sandalî (ö. 484/1091), tasavvufî seyri gereği sultanlarla olan ilişkilerini kesmiştir. Bir gün Sultan Melikşah onu camide görünce, kendisini ziyaret etmediği için üzüldüğünü bildirerek sitemde bulunmuştur.¹⁷ Sultan Melikşah, sûfîlere karşı saygıda kusur etmemiş, onlara gereken değeri vermiştir. "Şeyhu's-Şuyuh" unvanlı Nişaburlu sûfî Ebu Sa'd (ö.479/1086), Melikşah nazarında büyük itibara sahip olmuştur.

Sûfî dergâhların inşasına önem veren Sultan Muhammed Tapar (ö. 518/1118), İmam-ı Gazâlî ile yakın irtibat kurmuştur. İmam-ı Gazâlî Muhammed Tapar'a yaptığı nasihatlerinde dünyanın fani, âhiretin baki olduğunu anlatmış, gafillerin dünyaya aldandığını, akıllıların ise âhîret hazırlığına koyulduklarını hatırlatmıştır.¹⁸

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. X, s. 155-156; Hasan, *İslâm Tarihi*, c. V, s. 40.

¹⁶ Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Dâru Sadr, Beyrut ts., s. 415.

¹⁷ Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah İbn Salim b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed Estalû, Hicru li't-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tavzi' ve'l-i'lan, Kahire 1993, c. II, s. 554; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu terâcim li-eşhuri'r-ricâl, ve'n-nisâi mine'l-arab ve'l-musta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 10. Baskı, Beyrut 1992, c. IV, s. 273.

¹⁸ Hasan, *İslâm Tarihi*, c. V, s. 65.

Selçuklu veziri Nizamülmülk, aynı zamanda sûfilere verdiği destekle de tanınmıştır. Nizamülmülk'ün yanına rahatça girip çıkabilen sûfiler, huzura varmak için herhangi bir izne gerek duymamışlardır. Bu durum kimi zaman Nizamülmülk'ün resmi işlerinde zor durumda kalmasına yol açmıştır. Sûfilere kıramayan ve onlara istedikleri kadar zaman ayıran Nizamülmülk'ün işlerini aksattığını gören danışmanları Nizamülmülk'ü uyarıp *"Bu kişilerin sürekli yanınıza gelmeleri devlet işlerinin aksamasına yol açmaktadır. Bundan sonra onları randevu ile huzurunuzda kabul etmeniz daha uygun olur. Ancak bu şekilde yaşanan sıkıntıdan kurtulabilirsiniz."* dediklerinde, Nizamülmülk danışmanlarının bu önerisini kabul etmemiş, onlara; *"Bu insanlar İslâm'ın direkleridir; dünya ve ahiretin güzelikleridir. Eğer onlardan her birini başımın üzerine oturtsam bu bile az gelir."* şeklinde cevap vermiştir.¹⁹

Nizamülmülk'ün sûfilere himaye edici ve destekleyici tavrı nedeniyle olsa gerektir ki, kendisini öldüren batinî isim, sûfî kılığına girerek yanına kadar yaklaşabilmiştir.²⁰ Cüveynî ve Kuşeyrî gibi devrin âlimlerine ve şeyhlerine saygı gösteren²¹ ve huzuruna geldiklerinde onlara saygıdan dolayı ayağa kalkan Nizamülmülk, Fârmedî geldiğinde ise onu kendi makamına oturtmuştur. Nizamülmülk'e, Fârmedî'ye gösterdiği bu saygının sebebi sorulduğunda şu karşılığı vermiştir:

"Diğer âlim ve şeyhler beni yüzüme karşı övüyorlar. Bu da nefsimin hoşuna gidiyor. Fârmedî ise beni yüzüme karşı övmediği gibi kusurlarımı,

¹⁹ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 194.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. X, s. 204, 313, 317; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, c. II, s. 16.

²¹ İzzüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fi't-tehzîbi'l-ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut 1980, c. II, s. 405.

yanlışlık ve haksızlıklarımı da söylüyor ve beni ikaz ederek irşad ediyor. Ben de onun bu söylediklerinde hayır görerek ona saygı göstermeye çalışıyorum."²²

Nizamülk'ün açtığı çığırda giden Selçuklu vezirleri tasavvufî düşünceye ve tasavvufî şahsiyetlere hürmette genelde kusur etmemişlerdir. Nizamülmülk'ün oğlu Vezir Fahrülmülk, İmam-ı Gazâlî'nin hayranlarından olup kendisinden hayır dualarını talep etmiş ve nasihatlerini dinlemiştir. Gazâlî'nin verdiği derslerden etkilenen Fahrülmülk, İmam-ı Gazâlî'den Nişabur'a gelmesini, Nişabur medresesinde ders vermesini rica eder. Fahrülmülk'ün davetine icabet eder. İmam-ı Gazâlî, Nişabur'a varıp Nizamiye Medresesi'nde ders vermiş, Fahrülmülk tarafından medresenin yanında açılan hankâhta da tasavvufî eğitimle meşgul olmuştur.²³

Büyük Selçuklular'da gördüğümüz tasavvuf erbabı ile olan yakın ilişki, Anadolu Selçuklu hükümdarları zamanında da devam etmiştir. Örneğin Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev, ikinci defa tahta çıkışını (601-608/1204-1211) Abbasi halifesine bildirmek için Malatyalı Şeyh Mecdüddîn İshak'ı Bağdat'a göndermiştir. Bir diplomat olarak görevini tamamladıktan sonra hacca giden Mecdüddîn, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Ebû Cafer Muhammed el-Berzâî ileahî Evrân-ı Velî'yi yanına alarak Anadolu'ya getirmiştir.²⁴

Abbasi Halifesi Nâsır Lidînillah'ın organize ettiği Fütüvvet Teşkilatı'nın bir temsilcisi olarak ve Abbasi Halifeliği tarafından Anadolu'ya "şeyhu's-şuyuhu'r-Rûm" sıfatıyla gönderilen Evhâdüddin-i

²² Hasan Kamil Yılmaz, *Altın Silsile*, Erkam Yayınları, İstanbul 1994, s. 72; Komisyon, *Evlîyâlar Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi, İstanbul 1992, c. V, s. 95-96; Kadir Özköse-Halil İbrahim Şimşek, *Altın Silsile'den Altın Halkalar*, Nasihat Yayınları, Ankara 2009, s. 135-136.

²³ Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 201.

²⁴ Mikail Bayram, *Şeyh Evhâdüddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhâdiyye Tarikatı*, Konya 1993, s. 29-30; Galip Demir, Galip Demir, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Ahilik,ahî Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Yay.*, İstanbul 2000, s. 348.

Kirmânî, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in irtibat içerisinde olduğu sûfî şahsiyetlerden biri haline gelmiştir. Kirmânî, sultanla dostluğunu ileri boyuta taşımış, özel meclisler tertip etmiş ve sultana hitaben şu rubaiyi söylemiştir:

"Kayser'in ayağının altında yer eskimekteydi.

Köşkü gökyüzüne yükselmişti.

Ey Keyhüsrev, onun yerini almış durumdasın.

*Söyle! O köşk nerede? Kayser ise sanki hiç yaşamadı."*²⁵

I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve oğlu I. Alaaddin Keykûbâd zamanında iktidarın destek ve himayesini kazanan Kirmânî, kurucusu olduğu Evhâdiyye tarikatının Anadolu'da yayılmasına öncülük etmiş, tarikatın Anadolu'da güçlü bir tasavvufî kurum haline gelmesini sağlamıştır. Fütüvvet teşkilatının Anadolu'da teşekkül etmesine öncülük yapan Evhadüddîn-i Kirmânî, Ahiyân-ı Rûm ile Bâciyân-ı Rûm'un teşekkülünde de büyük rol oynamıştır.²⁶

Alaaddin Keykubat ise kendi ülkesine gelen mutasavvıflarla genelde yakın ilişkiler içinde bulunmuştur. Bu isimlerin başında Bahaeddin Veled gelmektedir. Konya'ya gelmekte olan Bahaeddin Veled'i bizzat karşılamak üzere Sultan büyük bir toplantı tertip etmiş, şehrin bilginleri, arifleri, fütüvvet erbabı ve zahitleri bu toplantıda hazır bulunmuşlardır. Sultan, Bahaeddin Veled'e saygı ve bağlılık göstermiş, diğer ileri gelenlerle birlikte kendisine intisap etmiştir.²⁷ İslâm esaslarına titizlikle bağlı kalan Bahaeddin Veled karşısında eğilen ve ona sanki bir hükümdar saygısı gösteren Alaaddin Keykubat, diğer emirlerle birlikte sürekli onun vaazlarına katılmıştır. Sultan, bu aileye, sarayının ve

²⁵ Bayram, *Şeyh Kirmânî ve Evhâdiyye Tarikatı*, s. 31.

²⁶ Bayram, *Kirmânî ve Evhâdiyye Tarikatı*, s. 1X.

²⁷ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 82-83.

yaptırması olduğu caminin etrafında ikametgâhlar tahsis etmiş, halka dersler vermesi ve onları irşat etmesi için İplikçi Camini tahsis etmiştir.²⁸

Sultan I. Alaaddin Keykûbâd'ın sûfilere olan yakın ilgisinin tezahürlerinden biri, Kayseri'de yöneticilerle Türkmen dervişler arasındaki geçimsizliğe zamanında müdahalesidir. Anlaşmazlık tehlikeli bir mahiyet arz edince Sultan, acilen Konya'dan Kayseri'ye geçmiş. Türkmen dervişler lehine bir siyaset izleyerek onlara muhalif olan bazı idarecileri idam ederek olayın büyümesini önlemiştir. Türkmen dervişler arasında muteber isim olarak görülen Kâmil-i Tebrizî ile de görüşen sultan, kendisine saygı göstermiş ve kendisine desteğini esirgememiştir.²⁹

Anadolu'da tasavvuf büyüklerine saygı gösteren sultanlardan biri de I. İzzeddin Keykâvus'tur. Kaynaklar, onun bilginlere dost ve cahillere düşman olmasıyla tanındığını, meclisinin ve sarayının âlimlerle dolup taştığını haber vermektedirler. I. İzzeddin Keykavus yüksek fikir sahibi mutasavvıfları daima himaye etmiş, hatta onlara intisap etmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'yi Konya'ya ve sarayına davet etmiştir. I. İzzeddin Keykâvus'a bir öğüt mektubu yazan İbnü'l-Arabî, mektubun metnine *el-Futuhâtu'l-Mekkiye* isimli eserinde yer vermiştir. Mektubunda oldukça rahat ifadeler kullanmış ve bazı konularda sultanı suçlayacak kadar ileri gitmiştir. İbnü'l-Arabî, yazmış olduğu bu mektubun, daha önce sultanın kendisine yazdığı bir mektuba cevap olduğunu da ifade etmiştir.³⁰

I. İzzeddin Kaykavus İslâm dünyasının her tarafından ilim, fikir ve tasavvuf adamlarını Anadolu'ya çekmiş, böylece tasavvuf ve fütüvvet kültürünün ülkede yerleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.³¹

²⁸ Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 505-506.

²⁹ Bayram, *Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, s. 33-34.

³⁰ Muhyüddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiye*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Beyrut, ts., c. IV, s. 547-548.

³¹ Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 503.

II. Kılıçarslan'ın oğullarından Niksar ve dolaylarının meliki olan Nasıreddin Berkyaruk, şair, felsefeye meraklı ve aydın bir Selçuklu şehzadesiydi. Sühreverdî-i Maktul olarak bilinen Şehabeddin Sühreverdî (ö. 586/1191), felsefede Berkyaruk'un hocası olmuştur. Bu melik Sühreverdî'nin görüşlerini kabul etmiş, bazı düşüncelerini ona dayandırmış, işrakî konularda araştırmalar yapmıştır. Şehabeddin Sühreverdî, yazdığı "*Pertevnâme*" isimli kitabı Berkyaruk'a ithaf etmiştir. 558/1163 tarihinde Kemâlüddîn Ebû Bekr b. İsmail b. Saîd-i Râzî de bu melik namına Farsça "*Ravzatu'l-Menazir li'l-Meliki'n-Nasır*" adında yirmi bablık bir kelâm kitabı kaleme almıştır.³²

Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Rukneddin Kılıçarslan (1249-1266)'ın himâye edip sahip çıktığı sûfî ise Baba Merendî'dir. Sultan, riyâzeti ve zühdü ile meşhur olan Baba Merendî'yi himâye etmekle kalmamış, kendisini "Baba" edinmiştir. Hatta sultan, bu sözü Mevlânâ'nın bulunduğu bir toplantıda söylemiş, Mevlânâ da bunu kıskanarak, "*O halde biz de kendimize başka bir oğul arayalım*" diyerek toplantıyı terk etmiştir.³³

3. Selçuklular Döneminde Ribat ve Hankâhların İnşa Süreci ve Fonksiyonları

Tasavvufun "hâl ilmi" olarak bizzat tecrübeyi, deneyimi, uygulamayı esas almakla birlikte, âdâb ve erkânı bakımından bilinmesi ve öğrenilmesi gereken "kâl" boyutu da bulunmaktadır. Dervişler tasavvufî âdâb ve erkânı tekkede okumak, dinlemek ve bizzat yaşamak suretiyle ikmal etmektedirler. Tarikat şeyhler kaleme aldıkları "âdâbü's-sülûk", "âdâbü't-tarika", "ilmü's-sülûk" türü eserlerde tekke kültürünün pratik yönünü konu edinmişlerdir. Bu kitaplar dervişler için bir nevi "el kitabı" mahiyetindedir. Bu çerçevede bir ilim dalı olarak, tasavvufun zamanla talim ve tedris edildiği müesseseleri de kurulmaya başlanmıştır. Fıkıh,

³² Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 511.

³³ Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, s. 165-166.

kelâm ve hadis ilimleri için medrese ne ise tasavvuf ilmi için de tekke o derece önem arz eder olmuştur.

Tekkeler bir eğitim yeri olarak müritlerin ahlâken yetiştirildiği, mürşitlerin irşat için hazırlandığı mekânlardı. Tekkelerin yaygınlık kazanmaya başladığı V/XI. yüzyılın şartlarında tekkelerdeki eğitim ve öğretim hizmetleri, nazarî ve amelî olmak üzere iki yolla yapılmaktaydı. Nazarî olan eğitim daha çok mürşitlerin müritlere yaptığı nasihat, öğüt ve uyarılardan ibaretti. Amelî eğitim riyazet, itikâf, nafil oruç ve namaz, kırk gün süreli halvet ve çile türü şeyler ile semâ ve zikir den ibaretti.³⁴

Tekkeler, tasavvufun bu ikili yönünü asırlarca beraberce işlemiş ve geliştirmiştir. Bunun neticesi olarak cemiyete kâmil insan tipi sunmuştur. Bu tipin temel özellikleri, tevazu, fahrîlik, mahvîlik, maddeye düşkün olmama, cömertlik ve müsamaha gibi huy ve alışkanlıklardır.³⁵

Selçukluların kuruluş ve gelişme çağlarında Anadolu coğrafyası zâviyelerle donanmıştı. Selçuklu sultanları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman, ilk iş olarak orada cami, medrese ve hankâh inşa ediyor, tüccarları, din adamlarını ve dervişleri bu yerlerde yerleştiriyorlardı. Sûfî ve dervişler uçlarda toplanarak hem Türkmenlerin İslamlaşmalarına ve sağlıklı din anlayışına bürünmelerine katkıda bulunuyor hem de onlara gaza ruhunu aşıyorlardı. Bu suretle Anadolu, nüfusu ve kültürüyle İslâmlaşıyor, fetih hadisesi de manen ikmal ediliyordu.³⁶

Sûfîlere ve sûfî kurumlara verdiği değerle tanınan Sultan Melikşah, çöllerde bile sûfîler için hankâhlar inşa ettirmiştir.³⁷ Bu durumun bir

³⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 142.

³⁵ Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, s. 107.

³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, II. Baskı, İstanbul 1969, s. 282.

³⁷ İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Kahire, 1948, C.IV, s. 371

örneği olarak Sultan Melikşah'ın Kasr-ı Şirin-Bağdat yolunda bir ribat yaptırdığı bilinmektedir.³⁸

Son derece muttaki ve dindar bir insan olan Sultan Muhammed Tapar Nizamiye Medresesinin yakınlarında bir yerde sûfîler için hankâh yaptırmıştır. İbnü'l-Cevzî söz konusu hankâhı Muhammed Tapar'ın onayıyla Behruz el-Hâdım'ın yaptırmış olduğunu söylemektedir.³⁹

Büyük Selçuklular Devleti ile Anadolu Selçukluları Devleti dönemlerinde etkinlikleri artan tekkelerin fonksiyonlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Selçuklu Beyleri iktidarları döneminde teşkilatlı göçlere ihtiyaç hissetmişlerdir. Göçmen Türk boylarının teşkilatlanmasına katkı sağlayan tekkeler, bilhassa savaş, kargaşa ve isyan ortamlarında bozulan cemiyet nizamını tesis etmeye çalışmışlardır. Yaşanan sıkıntılı ortamdan rahatsızlık duyan kitlelere ruhsal huzur ve manevî terapi işlevini görmüşlerdir.

2. Moğol istilasının Anadolu Selçuklu Devletini yıkıma maruz bıraktığı dönemde tekkeler, toplumsal bütünlüğü sarsılan ve sosyal sancılar içinde kıvranan Anadolu insanı için, kurtarıcı birer sığınak işlevine bürünmüştür.⁴⁰

3. Selçuklular döneminde kurulan tekkelerin en önemli özelliği birer ribat konumunda bulunmalarıdır. Ribat fonksiyonlu bu tekkeler, ordularla birlikte memleket açma çabasında olmuşlar ve fütuhât hareketine girişmişlerdir.

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 160.

³⁹ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atta-Mustafa Abdülkadir Atta, tsh. Naim Zerzûr, Dâu'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. XIX, s. 502.

⁴⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, c. I, s. 40; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mevkuresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1993, c. II, s. 1-9.

4. Selçuklular döneminde tekkeler, dayanışma ruhundan mahrum halk kitlelerinin aynı idealler etrafında kenetlenmesini sağlamıştır.⁴¹

5. Merkezi otoritenin tesisine yardımcı olmuşlardır.⁴²

6. Devlet için lüzumlu kan ve kol kuvveti olmak suretiyle iman birliğini sağlamak için gayret göstermişlerdir.⁴³

7. Bir kısım tarikat ehli, Moğollar arasında kalarak onları İslâm'a ısındırmak ya da zulümlerini asgariye indirmek için mücadele etmeye çalışmışlardır.⁴⁴

⁴¹ Ömer Lütü Barkan, "DeFTER-i Hâkânî Kayıtları-Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi, c.II, s. 290.

⁴² Barkan, agm, *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 290.

⁴³ Barkan, agm, *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 290.

⁴⁴ Şeyh Cemâleddin adında muttaki ve mutasavvıf bir zat, bazı yolcularla beraber seyahatte iken, bilmeyip Tokluk Timur Han adındaki bir Moğol emirinin av arazisine izinsiz girdiği için yakalanır. Elleri ve ayakları bağlı olarak huzura götürülür. Yapılan soruşturma esnasında; "İranlı olduğunu ve memnu' bir yere girdiğinin farkında olmadığını" belirtir. Bunun üzerine Han; "Bir köpek bile bir İrânlıdan daha kıymetlidir" deyince, Şeyh de; "Evet Müslüman olmasaydık, belki bir köpekten de aşağı olurduk..." cevabını verince, şeyhin cesaretine hayran kalan han, onu bir kenara çekerek söylediklerinin manasını sorar. Şeyhin ifadelerinin tesiri altında kalan han, tazim ve hürmetten sonra ona; "Şimdi şahadet getirmiş olsam, halkımı buna sevk etmeye imkân bulamam. Benim için biraz sabret. Ecdadımın bıraktığı hükümete tamamıyla mâlik olduğum zaman buraya gel" diyerek şeyhi salıverir. Aradan seneler geçer. Hastalanan Şeyh Cemâleddin, ölmeden evvel oğlu Reşidüddin'e, "Bir gün gelecek Tokluk Timur Han büyük bir hükümdar olacak, korkmadan onun nezdine git ve benim namıma kendisini selamla ve etmiş olduğu vaadi hatırlat" diye vasiyet eder. Oğlu, zamanı gelince hükümdara giderse de, huzura girme imkânı bulamaz. Bunun üzerine bir gün sabah erkenden, Han'ın çadırı yanına sokularak sabah ezanını okumaya başlar. Buna oldukça sinirlenen muhafızlar, derhal onu yakalayıp Han'a götürürler. O da, huzura çıkınca, Han'a pederine olan vaadini hatırlatır. O da; "Tahta çıktığımdan beri, verdiğim sözü her an hatırimda tuttum" diyerek, hemen kelime-i şehâdet getirir ve Müslüman oluverir. Emirleri ile istişareden sonra, Tulik isminde eşraftan birisine İslâm'ı kabul etmesi teklif edilir. O da, vaki olan böyle bir teklif karşısında ağlayarak; "Bundan üç sene önce, Kaşgar'da bulunan evliyadan bir zat beni hidayete sevk etti. Fakat sizden çekindiğim için bunu izhar edememiştim" der. (Bkz. Şehbenderzâde Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1974, s. 456-457.) Zamanın en büyük İslâm hükümdarı olan Muhammed Harzemşah, asılsız bir iftira ile itham ettiği Buhara âlimlerinin reisi ve pîri Necmuddin-i Kübrâ (ö.618/1221)'nin halifesi Şeyh Mecdüddin'i, sarhoşken verdiği bir kararla boğdurtur. Bu müessif hadiseden haberdar olan Necmuddin-i Kübrâ, Sultan

8. Tarikat dervişlerinin toplu olarak yaşadıkları, gelip geçen yolculara bedava yiyecek ve yatacak yer verilen tekke vakfiyelerinde en sık rastlanılan söz, âyende ve râvendeye hizmet etmektir. Kurulan tekke vakıfları kimsesizlerin, yoksulların, muhtaçların ve fakirlerin hamisi konumuna gelmiştir.⁴⁵

9. Anadolu tekkeleri hakkında ribat, hankâh, buk'a, savma'a, duveyre, medrese, imaret, dergâh, âsitâne gibi terimler kullanılmakla beraber, tekke ve zâviye terimleri zamanla yaygınlaşmıştır.⁴⁶ Anadolu'da pek çok köy adının Tekkeköy, Tekkedere, Tekkevran, Tekkekaya gibi doğrudan doğruya "tekke" olması veya tekke sözünü ihtiva eden isimler olması, tekkelerin Anadolu'nun iskânı hususunda oynadıkları rolü göstermektedir.⁴⁷

10. Anadolu ve Rumeli'de kurulan zâviyelerin pek çoğu terk edilmiş köylerde, derbent mahallerinde yahut devletin lüzumlu gördüğü bölgelerde kurulmaktaydılar. Bunlara terk, tahsis ve vakıf olunan arazilerden çoğu zaman öşür ve avarız alınmamak suretiyle, bu gelirler ile dervişlerin buldukları yerleri şenlendirmeleri, köyler tesis etmeleri, köprü, cami, değirmen kurmaları, derbent beklemeleri, "âyende ve revendeye" hizmet etmeleri istenmekteydi. Bu zâviyelerin, bağlanan zengin vakıflar ve dervişlerin devletten elde ettikleri "cihetler" sayesinde, fukarâya yemek veren müesseseler olmaları, yolcular için bir misafirhâne

Harzemşah'a beddua eder ve "Mecduddin'in kanını, tacı, başı ve mülkü pahasına ödeyecek" der. Ertesi gün işlediği suçun ağırlığı altında ezilen sultan, müşarunileyhe, tabaklar dolusu altın gönderir ve kusurunun affını talep eder. Lakin aldığı cevap: "Mecduddin'in kanı pahası, senin, benim ve daha nice binlerce insanın kanıdır"dan ibaret olmuştur. Netice şeyhin dediği şekilde tecelli eder, Necmuddin Kübrâ da, şehir Moğollar tarafından muhasara edildiğinde şehid düşer. (Bkz. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1983, s. 12-13.)

⁴⁵ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviye", *İslam Ansiklopedisi*, MEB yayınları, c. XIII, s.468.

⁴⁶ Franz Babinger ve M.Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, trc. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 25.

⁴⁷ Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, s. 107.

durumunda bulunmaları; göçmenlerin tekke ve zâviyeler çevrelerine zahmet çekmeden yerleşmelerini ziyadesiyle kolaylaştırıyordu.⁴⁸

11. Selçuklu Devleti, Alaaddin Keykûbat (616/1219)'tan sonra, inkiraza yüz tutmuş, saltanat kavgaları, Moğol istilası, komşu devletlerle yapılan harpler milleti son derece tedirgin etmiş, dünya zevklerinden mahrum olan halk, uhrevî hayatı kazanmak hevesiyle tekke ve şeyhlere koşmuştur. Mahallî hakimiyetler teminine uğraşan Beyler de, halkın bu umumî temayülüne uyarak, şeyhlerin maddî ve manevî nüfuzundan istifade için her tarafta tekkeler ve zâviyeler yaptırmışlar ve onlara zengin vakıflar ayırmışlardır.⁴⁹ Örneğin Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykûbâd'ın komutanlarından Emir Mübârizüddin Cavli-i Çaçni-gir, Evhâdüddin-i Kirmânî'nin bağlılarından biri olmuştur. Kirmânî adına Şam'da bir hankâh yaptırmıştır. Kirmânî Şam'a düzenlediği seyahatlerde bu hankâhta kalmıştır.⁵⁰

12. On üçüncü yüzyılda Anadolu'da çok yaygın bulunan ve o dönemde büyük işlevler gerçekleştiren Ahîlik teşkilatı ise meslekî hüviyete sahip bir tasavvuf zümresidir.

Bahsedilen fonksiyonları sebebiyle tekkeler Selçuklu toplumunda iskân sorununun çözümünde, yerel anlaşmazlıkların giderilmesinde ve halkın dinî şuura ermesinde müspet olarak tesir etmişlerdir.

4. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Sûfî Çevrelerin Rolü

Doğuşunu takip eden kısa süre içerisinde İslâm dininin büyük coğrafyalara yayılmasının ana etkenlerinden biri, bu dinin bünyesi içinde

⁴⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, c. I, s. 394.

⁴⁹Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1993, s.204.

⁵⁰ Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadü'd-dîn Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, Damla Matbaacılık ve Ticaret, Konya 1993, s. 40.

barınıp gelişen tasavvuf cereyanı olmuştur.⁵¹ İlk devirlerden itibaren İslâm'ın özüne inerek, onu gereğince idrak edip duygu, düşünce ve davranışlarını tam manasıyla Allah ve Resulü'nün iradesine tabî kılmayı gaye edinen tasavvuf ve tarikat mensupları, İslâm dinini gayrimüslim toplumlara tebliğ edip yaymayı en önemli vazifelerinden biri kabul etmişlerdir. Bunun içindir ki, kendilerini Hak yolunda seferber eden ve her türlü fedakârlığı göze alan sûfî dervişler, pek çok bölgelerde yoğun bir tebliğ faaliyeti sürdürerek, oralardaki insanlara İslâm'ı tanıtip sevdirmişler ve Müslüman olmalarına vesile olmuşlardır.⁵² İslâm ordularının girdiği ve giremediği bölgelerde oldukça önemli tebliğ faaliyetlerinde bulunan tasavvuf meşâyihî, gittikleri bölgelerde kısa zamanda teşkilatlanmışlardır.⁵³

Cihada ve fetih hareketlerine katılan derviş-gâzîler, emirleri altına giren kitleye önce yegâne gâye olarak cihâd ve i'lâ-yı kelimetullah umdelerini aşıyor ve sonra bu umdelerin tahakkuku için lâzım olan bilgi ve tecrübeyi veriyor, yolu gösteriyor, teşkilatlandırıp sevk ve idare ediyorlardı. "Alp" ve "abdal" gibi unvanlar taşıyan bu müridler evvela Bizans topraklarına sirayet ediyor, sonra oraları Müslüman coğrafyası haline getirmek için faaliyete girişiyorlardı. Türk derviş-gazileri bir şehri ve memleketi fetheder etmez, derhal bir kısmı oralara yerleşiyor, kalan kısmı ise daha ileriye doğru gidiyordu. Arkadan daima taze kuvvetler

⁵¹ M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Velî* adlı eserinde mutasavvıfların İslâm dininin yayılması ve genişlemesinde en büyük hizmeti îfâ ettiklerini belirttikten sonra, zamanımızın en yüksek müsteşriki saydığı Louis Massignon'dan şu alıntıyı kaydeder: "Dîn-i İslâm'ın beyne'l-milel ve âlemşumûl bir din olması sûfiyye sayesinde. Sûfiler bilâd-ı gayr-ı müslimeyi irşâd-ı inâm için dolaştıklarından Dîn-i İslâm beyne'l-milel olmuştur. (...) Dîn-i İslâm'ın âlemşumûl olması da sûfiyye sayesinde olmuştur. Zira bütün insanlar için tabî ve aklî bir tevhid olan "Hanîfiyye"nin müessiriyet-i ma'neviyye ve ahlâkiyyesini en birinci olarak sûfiler anlamıştır". Bkz. M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Velî*, İstanbul 1334, s. 111-112.

⁵² Osman Türer, "Batı'nın İslâm'ı Tanımasında Tasavvufun Rolü", *Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf*, haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul 1991, s.143.

⁵³ Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, s. 64.

geldiği ve en ateşli kuvvet en ileriye sevk edildiği için, bu yürüyüşün ardi kesilmiyordu. Bu taze kuvvetler Türk milletinin en müteşebbis tabakasını teşkil ediyor, yerlerini yurtlarını terk ederek, i'lâ-yı kelîmetullah aşkına, gaza ve şehâdet arayışına giriyorlardı.⁵⁴

İslâm'ın bu öncü kuvvetlerini; *"Bu misyoner Türk dervişlerinin telkinatı, ordularla birlikte, hatta ordulardan evvel, fütuhata çıkmış ve karşı tarafı daha evvel, manen fethetmiş bulunmaktaydı."*⁵⁵ diye tanıtan Barkan, şu tespitlerde bulunmaktadır: *"Abdullohoğlu, kul ve kuloğlu şeklinde kayıtları bulunan dervişler, eskiden Hıristiyan olup, sonradan sûfîlerin gayretleriyle İslâm'a girmiş kişilerdir. Bu muhtedîler, yeni dinleri olan İslâm'ı yaşamada ve yaymada çok taassubkâr ve ateşli propagandacı tavırlara girmişlerdir."*⁵⁶

Anadolu'ya gelen bu derviş zümreleri iyi bir tahsil gerektiren kitabî İslâm'ı öğretmekten daha çok bölgedeki halkın ihtidasına önem vermişlerdir. Bu bakımdan söz konusu zümreler bir İslâm tebliğcisi olarak faaliyet göstermişlerdir. Esasen bu dervişler uçlarda, henüz İslâmiyet'i tamamen sindirememiş olan Türkmenler arasında veya Hıristiyan merkezlerine yakın yerlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Barkan'ın da ifade ettiği gibi, bu tebliğci dervişlerin Anadolu'nun İslâmlaşmasında oynadıkları rol büyük olmuştur.⁵⁷ Bu durumun bir örneği olarak Şeyh Sârimuddin, Şeyh Alay, Karadonlu Can Baba, Hoy Ata ve Barak Baba İslâmiyet'in Moğollar arasında yayılmasına katkı sağlamış isimlerdendir.⁵⁸ Kaynaklar, Ulu Abdal ve Küçük Abdal adlı iki müridi ile Karadeniz'den Gürcistan'a geçen Sarı Saltuk'un, Kral Görüş'i ve halkını İslâmlaştırdığını kaydetmektedir.⁵⁹ Yine 661/1262-3 yıllarında, Sarı Saltuk'un, Dobruca

⁵⁴ Gündüz, *Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 91-92.

⁵⁵ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 283.

⁵⁶ Barkan, agm., *Vakıflar Dergisi*, c. II, s. 303-304.

⁵⁷ Barkan, agm., *Vakıflar Dergisi*, c. II, s.283-284.

⁵⁸ Ahmet Yaşar Ocak, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heteredoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1981, c.II, s. 40-41.

⁵⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul 1961, s. 30; Ahmet Yaşar Ocak, "Sarı Saltuk ve Saltuknâme", *Türk Kültürü*, sayı:197, Ankara 1979, s. 266-275.

yöresinde tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Kaynaklara göre, Tavas/Denizli'yi Sarı İsmail, Susuz/Kütahya'yı Hacım Sultan, Altıntaş'a bağlı Beşkarış yöresini Resül Baba İslâmlaştırmıştır.⁶⁰ Hacı Bektaş-ı Veli ise Nevşehir ve Kırşehir havalisindeki Hıristiyanlarla yakın temas halinde bulunmuştur.⁶¹

Selçuklular döneminde sûfîlerin İslâmlaştırma faaliyetlerinde izledikleri yöntemlere baktığımızda şu hususiyetlerin ön plana çıktığını görmekteyiz:

1. Gazi liderler fethedilen bölgeleri alplere vermişlerdir. Gazi liderlerin emri altında çalışan bu alp ve gaziler kendilerine verilen yerlere yerleşmişler, buraların hem İslâmlaşmasına hem de Türkleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Çünkü bu gazilerden imkân bulanlar hemen buralarda İslâmlaştırma politikalarına uygun olarak cami, mescit ve zâviye gibi dinî eserler imar ederek, buralarda kalıcı olduklarını göstermişlerdir. Örneğin, Bursa fethedildiği zaman, şehrin fethine katılanlardan Hacı Ahmed adında bir gazi Beğ Sarayı yanında hemen bir mescit bina etmiş, bu mescide İl-Eri Hâce Oğlu Mescidi denilmektedir. Bir başka gazi olanahî Hasan ise bu mescidin yanına bir zâviye inşa etmiştir.⁶²

2. Alperenler fethettikleri bölgelerde dul kadınları himaye etmişlerdir. Dul ve kimsesiz kadınları himaye eden bazı alp ve gaziler bu kadınlarla evlenip o beldede ikamet etmeye başlamışlardır. Dul kalan bu Hıristiyan kadınlarla ömür boyu sürececek beraberliklerinin temelini atan

⁶⁰ Ocak, "İhtidâlarda Heteredoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1981, c. II, s. 38-40.

⁶¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 1984, s. 15-16.

⁶² Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Numâ Neşrî Tarihi*, haz. Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Ankara 1987, c. I, 135; Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts., s. 29; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, c. I, s. 46-47.

alperenler, buldukları şehirleri mamur hale getirmek suretiyle İslâmlaşmaya katkıda bulunmuşlardır.⁶³

3. Alperenler çocuklarla çocuklaşmışlar ve onların oyunlarına katılmışlardır. Fahreddîn Irâkî'nin yanına vardığında onu çocuklarla baş başa bulan Muînüddîn Pervâne de çocukların oyununa iştirak etmek zorunda kalır. Beraberinde getirdiği bir miktar altını da Irakî'ye takdim eder. Fakat Fahreddin Irâkî kendisinden böylesi bir istekte bulunmadığını belirterek, “Altınla bizim gönlümüzü edemezsin” hatırlatmasında bulunur. Muînüddin Pervâne'den yegâne isteğinin dergâhına insan kazandırmasıdır.⁶⁴ Böylesi etkinliklerle uzun süre Anadolu'da ikamet eden Fahrüddin Irakî, Konya, Kayseri ve Tokat gibi Anadolu'nun önemli şehirlerindeki halk kitleleri üzerinde ilgi uyandırmış ve buralarda bir mürit çevresi oluşturmuştur.

4. Sûfîler gezginci bir kimlik kazanmışlar ve gittikleri yerlerde İslâm'ı tebliğ etmişlerdir. Örneğin tekkelerdeki eğitimlerini tamamlayan Yesevi dervişleri, gittikleri bölgelerde İslâm'ın tebliğini şiar edinmişler, Müslüman varlığının güç kazanmasına, taşıdıkları manevî neşeyi farklı kitlelere yansıtmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda fakih olarak da bilinen meşhur sûfî Süfyân-ı Sevri (ö.161/778)'nin, “Horasan'da ezan okumak, Mekke'de ibadete dalmaktan daha üstün ve daha faziletlidir” sözü bu gerçeğin en açık göstergesidir. Böyle düşünen tarikat erbabının emirleriyle pek çok küfür diyarı, ilahi nura gark olmuş, Emir Şeyh İsmail gibi yüzlerce Türk'ün eliyle İslâm, Sumatra'ya kadar uzanmıştır.⁶⁵

5. Sûfîler kitlelerle genelde sıcak ilişki ve birebir temas kurmuşlardır. Sûfîler verdikleri vaazlarla insanî ilişkileri güçlendirmişler, medrese ulemasından farklı olarak kuru İslâmî bilgiler sunmak yerine

⁶³ Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 323.

⁶⁴ Molla Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns -Evliya Menkıbeleri-*, trc. ve şrh.Lâmî Çelebi, haz.Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2001, s. 818.

⁶⁵ Mustafa Kara, *Din hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, İstanbul 1990, s. 72.

sıcak söylemlerde bulunarak kitlelerle daha yakından ilişki kurmuşlardır.⁶⁶ Bu isimlerden biri olarak Nasıruddin Vaiz isimli sûfî, Niksar'a gelip vaazlar vermeye başlar. O hararetli vaazları ile sonunda bütün şehir halkını kendisine hayran bırakır.⁶⁷

5. Selçuklular Dönemindeki Sûfî İsyanlar

Selçuklular döneminde gerçekleşen en önemli sûfî başkaldırı Babaîler İsyanı'dır. Baba İshak'ın gerçekleştirdiği bu isyan, Selçuklu Sultanlarından II. Gıyaseddin Keyhusrev (ö. 643/1246) zamanında vuku bulur. 637/1239-40 yılında bastırılan bu isyan Selçuklu Devletini oldukça uğraştırır. Baba İshak olanca çabasıyla Türkmenlerin, köylülerin ve Ahîlerin uğradıkları siyasî, içtimaî ve iktisadî rahatsızlık ve adaletsizliklere karşı çıkar. Bu isyanda Baba İlyas'a bağlılığını ön plana çıkaran Baba İshak, etrafına otoriteden rahatsız olan geniş Türkmen kitlelerini toplar. Fakat isyan II. Gıyaseddin tarafından 1240 yılında bastırılır. Başta Baba İshak olmak üzere isyanın elebaşları yakalanarak idam edilir. İsyandan sonra sıkı takibat gerçekleştirilir. Babaî derviş ve halifeleri farklı yerlere dağılarak takibattan kurtulmaya çalışırlar.⁶⁸

İsyanın gelişim seyrine baktığımızda şu tespitlerde bulunmamız yerinde olacaktır. Alaaddin Keykubad 1237 yılı Ramazan Bayramının üçüncü günü oğlu II. Keyhüsrev ve yandaşları tarafından düzenlenen bir süikast sonucu zehirlenerek öldürülür.⁶⁹ Sultanın ölümünden sonra, İzzeddin Kılıçarslan yerine, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkarılmasında yabancı unsurların ve sığınmacıların entrikaları önemli rol oynamıştır.⁷⁰ Bu olaya Ahîler ve Türkmenler sert tepki gösterirler. Vezir

⁶⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. II, s. 228.

⁶⁷ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 676-677.

⁶⁸ Kadir Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, Ensar yayımları, Konya 2008, s. 142.

⁶⁹ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, c. II, s. 536-542.

⁷⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, c. I, s. 57-59.

Sadeddin Köpek'in kışkırtmasıyla II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Ahî ve Türkmenlere karşı yoğun bir sindirme hareketi başlatır.⁷¹ Bu çerçevede öncelikle büyük merkezlerin ahî ve Türkmen liderlerinden Erzincan'daki Baba İlyas'ı Amasya'nın Çat köyüne,⁷² Konya'da oturmakta olan ahî Evran'ı Denizli'ye, Kırşehir İnaç köyünü yurt tutan Şeyh Edebalı'yi bugünkü Kırıkkale iline bağlı bir ilçe olan Balıseyh'e,⁷³ Hacı Bektaş-ı Veli'yi Sulucakarahöyük'e yerleştirir. Bu sırada Sivas'ta bulunan Hacı Bektaş-ı Veli'nin kardeşi Mustafa Mentеш, zorunlu iskan planını reddedince, Keyhüsrev'in adamları tarafından tutuklanır ve Moğol istilası sırasında şehit edilir.⁷⁴

Selçuklular dönemindeki bir diğer önemli sûfî isyan hareketi, 767/1278 yılında gerçekleşen cimri isyanıdır. "Babaîlerin kılıç artıklarının isyanı" olarak değerlendirilen Cimri İsyanı, Türkmen kitlelerin isyanıdır. Aslında bir Selçuklu Şehzadesi olan Cimri, yani Alaaddin Siyavuş, kendisini tasavvufî hayata adadıktan sonra mürşitliğini ilan eder. Karamanlıların da yardım ve desteği ile bir araya toplayarak, Selçuklu idaresine karşı hınç duyan Türkmen kabilelerini organize eder. "Anadolu'yu Moğollardan ve Selçuklu zulmünden kurtaracağım" sloganı ile ortaya çıkar ve çokça kan dökülmesine sebep olur. Selçukluların 678/1279'da bastırdıkları bu isyanın lideri Cimri yakalanıp öldürülür.⁷⁵

⁷¹ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1972, s. 185-187.

⁷² Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 1. Baskı, Dersaadet 1327-1330, c. II, s. 428.

⁷³ Bayram Sakallı, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Yıllarında Şeyh Edebalı", *Türk Yurdu*, 7. Devre, c. XIX-XX (51-52), Sayı: 148-149 (509-510) Aralık 1999-Ocak 2000, s. 50-56.

⁷⁴ Baki Yaşa Altınok, "Hacı Bektaş Veli Hakkında Yazılmış Bir Menâkıbnâme ve Bu Menâkıbnâmede Belirtilen Anadolu'daki Alevi Ocakları", *Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Güz 2003/27, s. 177-194.

⁷⁵ Cengiz Gündoğdu, *Hacı Bektâş-ı Velî Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Bir Yaklaşım*, Aktif Yayınevi, Ankara 2007, s. 152.

6. Selçuklular Döneminde Tekke-Medrese Bütünlüğü

Selçuklular döneminde dinî eğitim kurumları sadece medreselerden ibaret değildi. Hankâhlar da en az medreseler kadar dini öğretim ve halkı etkileme merkezi kabul edilmekteydi. Medreseler kadar tekkelerin de önemli oluşunu idrak eden Selçuklu sultanları, bunların inşasını daima desteklemişlerdir. Bu gerçekten hareketle Bağdat Nizamiye Medresesi'nin hemen yanı başında sûfiler için de bir hankâh yapılmıştır.⁷⁶

Nizamülmülk medrese uleması kadar hankâh ehli sûfilere de parasal yardımda bulunduğu rivayet edilmektedir. Nizamülmülk'ü siyasî rakip olarak gören dönemin maliye bakanı Tâcü'l-Mülk veziri gözden düşürmek için Sultan Melikşah'a şikâyet eder. Şikâyet konusu Nizâmülmülk'ün müderrislerin yanında sûfilere de yaptığı harcamalardır. Tâcülmülk, Ebü'l-Mehâsin b. Ebî Rıza, *"Nizamülmülk her yıl Kur'ân okuyanlara, fakihlere ve sûfilere sizin hazinenizden üç yüz bin dinar ödeme yapmaktadır. Eğer bu para ile ordunun islahına gidilse ve onunla ordu toplansa, Konstantiniyye bile fethedilir ve kâfirlere boyun eğdirilir."* diye Sultan Melikşah'a şikâyette bulunur. Durumdan kaygıya kapılan ve iddialar karşısında şaşırarak Sultan Melikşah, Nizamülmülk'ten durum hakkında bilgi almıştır. Nizamülmülk ise Sultan'a şu cevabı vermiştir: *"Ey âlemin sultanı! Ben ihtiyar bir adamım, beni mezada versen, hiç kimse bana on dinardan fazla para vermez. Sen gençsin, seni mezada verseler, sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanlarda bulunmuştur. Buna karşılık sen, Allah'ın dinini yücelten, onun aziz kitabını hamil olanlara üç yüz bin dinarı çok mu görürsün?! Sen her yıl askerlere bunun iki katını sarf ediyorsun. Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden öteye gitmez; bunlar ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarda bulunanları öldürebilirler. Ben ise sarf ettiğim o paralarla öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi ta arşa kadar gider ve Allah'a ulaşmasına*

⁷⁶ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 160.

hiçbir şey engel olamaz." Bu sözler karşısında ağlamaya başlayan sultan, "Sen bu ordunun sayısını elinden geldiğince çoğalt. İstedığın kadar malı emrine veriyorum, dünyanın serveti senindir" diyerek vezirini onaylamış ve takdir etmiştir.⁷⁷

Samanoğulları ve Gazneliler döneminde kurulan medrese teşkilatlarına rastlanmakla beraber, bu medreseler, uzun ömürlü olmayan ve İslâm tarihinde derin izler bırakmayan, sınırlı ve özel gayetlerle açılmış medreselerdir. Selçuklular döneminde kurulan medreseler ise aralıksız devam eden, memleketin her köşesinde planlı bir şekilde kurulan, bütün şehir, kasaba ve köylere kadar yayılan resmî kurumlardır. Selçuklu medreseleri devlet tarafından açılıp desteklenen ve kendilerine vakıflar bağlanarak belli bir plan ve programı olan kurumlardır. 437/1045 yılında Nişabur'da açılan Kuşeyriyye Medresesi ile Beyhâkiyye Medreseleri Selçuklu medreselerinin ilk örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸

Selçuklular döneminde tekke ve medrese münasebetlerinde, iş, fikir ve zikir beraberliği yanında, mekân birliği de yer almaktaydı. Medrese ve tekkeler, içtimaî hayatın kendilerine has kesimlerinde, eğitim ve öğretim hizmetlerini ifâ ederlerdi. Hankâh ve ribatlarda yeme içme ihtiyacını gideren, konaklama ve istirahat fırsatı yakalayan öğrenciler medresedeki derslerine devam ederlerdi. Ayrıca, vakfiye şartlarına göre zâviyelerin zengin kütüphanelerinden faydalanırlardı.⁷⁹

XIII. asır Anadolu Selçuklu medreselerinde öğrencilere ders veren müderrislerin çoğu, birer tarikat şeyhi durumunda idiler. Bazı müderrisler velayet ehli kabul edilmekteydiler.⁸⁰ Evhâdüddîn-i Kirmânî, Sadreddîn-i

⁷⁷ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, c. I, s. 142-144.

⁷⁸ Takıyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, Kahire ts., c. II, s. 363; Bahattin Kök, *Nurreddin Mahmud b. Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 172.

⁷⁹ Gündüz, *Devlet - Tekke Münasebetleri*, s. 75.

⁸⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, c. I, s. 17.

Konevî, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Fahreddîn-i Irâkî bu muhitin güçlü temsilcilerindendi.⁸¹

Selçuklular döneminde medreseler aralıksız devam eden, memleketin her köşesinde planlı bir şekilde kurulan, bütün şehir, kasaba ve köylere kadar yayılan bir resmi kurumu ifade etmektedir. Bu bakımdan bir kurum olarak devlet tarafından açılıp desteklenen ve kendilerine vakıflar bağlanarak belli bir plan ve programı olan medreseler ise, Selçuklular döneminin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸²

Selçuklu sultanlarının dindar kimlikleri ve dinin hamisi konumunda olmaları tasavvufî hayata sıcak bakmalarına yol açmıştır. Selçuklu sultanları ile sûfîler arasındaki sıcak ilişki dikkat çekici boyuta gelmiştir. Yaşanan mihne olayları, önceki dönemlerde belirgin konuma gelen fakaha ile sûfîler arasındaki anlaşmazlıklar Selçuklular devrinde yerini yakınlaşmaya bırakmış, tasavvuf erbabı genelde kendilerini Sünnî İslâm anlayışına bende kılmış, şer'î esaslara riayet ön plana çıkmış, tasavvufî yorumlarda dinin zahirî boyutunu tersyüz eden yaklaşımlardan kaçınılmaya, müteşerri bir tutum sergilenmeye başlanmıştır. Selçuklular döneminde medreselerde ders veren fakihlerin en bariz özellikleri sûfî hayatla iç içe olmalarıdır. Bu dönemde meşruiyet kazanan tasavvuf ilmi, tarikatlarla kurumsallaşmış, teşekkül eden tarikatlar medreselerle yakın ilişki içerisinde olmuşlardır.

Selçuklular, inşa ettirdikleri ribat, hankâh, tekke ve zâviye gibi tasavvufî kurumların ülke sathına yayılmasını sağlayarak, hem onlara sahip çıkmışlar hem de Sünnî dünyada tasavvufun kendisini gösterebilmesine ve anlatabilmesine imkân tanımışlardır. Onların, tekkeleri medreselerin hemen bitişiğinde, hatta onlarla iç içe inşa

⁸¹ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 201-202.

⁸² Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, s. 614-615.

ettirmeleri, hiç kuşkusuz bilinçli olarak yapılmış bir faaliyet olarak görülmelidir.

Aksaray'da doğup Anadolu'da tahsil hayatını tamamlayan ve daha sonra İslâm ülkelerinde önemli görevlerde istihdam edilen Ali b. Hasen b. Ali el-Ermevi eş-Şafîî, Dımaşk'a gelerek burada Beyhâkî'nin "*Sünen*"ini, Ebu Dâvud et-Tayalisi'nin "*Müsned*"ini okumuştur. Kerimüddin hankâhî şeyhliğini deruhte eden ve 736/1335 yılında vefat eden el-Ermevî hakkında İbn Hacer, "*ilmiyle amel ve sünnet-i seniyyeye düşkün bir zât*" tespitinde bulunmaktadır.⁸³

Sonuç

Sûfî müelliflerin ortaya koydukları kaynak eserler, Selçuklu sultanlarının sûfîleri himayesi, ilmiye sınıfından çok sayıda ismin sûfî kimlik kazanması, sûfîlerin ilmî birikimleri, sûfîlerin ortak aklı temsil etmeleri, anlaşmazlıkların giderilmesinde sûfîlerin saygın rol üstlenmeleri, medrese ve tekke yakınlaşması, toplumun tasavvufa yönelik artan meyli, toplumda yankı uyandıran tekke hizmetleri, sûfîlerin fetih hareketlerinde öncü rol oynamaları, sûfîlerin toplumsal birlikteliğe ve merkezî otoritenin tesisine katkıları gibi müspet etkenler nedeniyle Selçuklular döneminde tasavvuf, ilmî meşruiyet kazanmış ve gelişimini hızlandırmıştır.

Tasavvufî tecrübe kadar tasavvuf edebiyatının da temayüz ettiği on birinci asırda sûfîlerin şiire olan ilgilerinin arttığı görülmektedir. Daha önce her türlü sanat endişesinden uzak olan tasavvuf şiiri, bu asırdan itibaren mecaz, kinaye, teşbih ve istiare gibi edebî sanatlarla süslü tasavvufî remz ve mazmunları taşıyan sanat eserleri haline dönüşmeye başlamıştır. Özellikle İran'da yetişen şairlerin çoğu şiirlerinde tasavvufî sembolleri ve manzumları kullanmışlardır. Tasavvuf bir kalb ve gönül işi

⁸³ Şihâbuddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Dâru İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., c. III, s. 41-42.

olduğu kadar, şiir de bir duygu ve gönül işidir. Gönül ve duygu dünyasının derinliği tasavvuf, tercümanı ise şiirdir.

Selçuklular dönemi, sûfîlerin genellikle eserleriyle tasavvufu savundukları ve Ehl-i Sünnet çizgisinde bir tasavvufu hâkim kılmaya çalıştıkları ve mezhep tartışmalarına girmedikleri bir dönemdir. Sûfîlerin münzevi hayatları ve nezih tavırları, halkın ve idarecilerin sevgisini kazanmalarını sağlamıştır. Nitekim bu devrin sûfîlerinden Ebu'l-Hasan el-Harakânî'ye Gazneli Sultan Mahmud'un büyük bir saygı duyarak ve Rey şehrindeki hankâhında kendisini ziyaret etmesi ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Hemedan'da bulunan Baba Tahir Uryan'ı ziyareti bunu teyit eder.

Selçuklular döneminde tasavvufî hayat oldukça canlı ve hareketli bir mahiyet arz etmekteydi. Dönemin tasavvufî çevrelerinde fikrî hareketlilikler, derûnî terennümler, farklı düşünce akımları ve yeni tasavvufî fırkalar vücuda gelmekteydi. Tarikat şeyhleri müritlerinin kabiliyetleri istikametinde gelişmesine, yeni açılımlar kazanmalarına imkan hazırlamaktaydı. Taklit geleneğinden çok tahkik boyutu ön plana çıkarılmakta, müritlerin kendi deneyimlerini ortaya koymalarına ışık tutulmaktaydı.

Kaynakça

- Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, 1. Baskı, Dersaadet 1327-1330, c. II.
- Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, c. II.
- Afifi, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf İslâm'da Manevi Devrim*, trc. H.İbrahim Kaçar-Murat Sülün, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- Ahmed b. Hacer el-Askalânî, Şihâbuddin, *ed-Dureru'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Dârulhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. III.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, c. I.
- Altınok, Baki Yaşa, "Hacı Bektaş Veli Hakkında Yazılmış Bir Menâkıbnâme ve Bu Menâkıbnâmede Belirtilen Anadolu'daki Alevi Ocakları", *Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Güz 2003/27.
- Aynî, M. Ali, *Hacı Bayram Velî*, İstanbul 1334.

- Babinger , Franz ve Köprülü, M.Fuat, *Anadolu'da İslâmiyet*,trc. Ragıp Hulusi, haz. Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Barkan, Ömer Lütfi, “*Defter-i Hâkânî Kayıtları-Kolonizatör Türk Dervişleri*”, Vakıflar Dergisi, c.II.
- Bayram, Mikâil, *Şeyh Evhadü'd-dîn Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, Damla Matbaacılık ve Ticaret, Konya 1993.
- Câmî, Molla Abdurrahman, *Nefâhâtü'l-üns -Evlîya Menkıbeleri-*, trc. ve şrh.Lâmî Çelebi, haz.Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, Marifet Yayınları, II. Baskı, İstanbul 2001.
- Çeker, Orhan, “*Ebü'l-Ferec eş-Şirâzî*”, *DİA*, İstanbul 1994, c. X.
Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*,Turan Neşriyat Yurdu, II. Baskı,İstanbul 1969.
- Demir, Galip, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Ahilik,ahîKültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Yay.*, İstanbul 2000.
- Döndüren, Hamdi, “*Makdisî, Nasr b. İbrahim*”, *DİA*, Ankara 2003, c. XXVII.
- Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî, Takıyuddin, *el-Mevâizve'l-i'tibârbi-zikri'l-hıtatıve'l-âsâr*, Kahire ts., c. II.
- Edirneli Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts.
- Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- el-Kureşî el-Hanefî, Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullahİbn Salim b. Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed Estalû, Hicruli't-Tabaati ve'n-Neşri ve't-Tavzi' ve'l-i'lan, Kahire 1993, c. II.
- ez-Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâmKâmûsuterâcim li-eshuri'r-ricâl, ve'n-nisâimine'l-arabve'l-musta'ribînve'l-müsteşrikîn*,Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 10. Baskı, Beyrut 1992, c. IV.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*,İstanbul 1961.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî,*Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977.
- Gündoğdu, Cengiz, *Hacı Bektâş-ı Velî Öğretisi ve Takipçileri Hakkında Metodik Bir Yaklaşım*, Aktif Yayınevi, Ankara 2007.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992, c. V.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, c. I.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih – İslâm'ın Klasik Çağı-*, haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, c. II.
- Hucvirî, Ebû Ali el-Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb*,trc. MahmudAhmedMadiEbu'l-Azaim-İsmail Ebu'l-Azaim, Dâru't-Turâsü'l-Arabî, Kahire 1974.

- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. EbîBekr, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâuebnâi'z-zaman*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Kahire, 1948, c. C. IV.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, c. XII.
- İbnü'l-Arabî, Muhyüddin, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Beyrut, ts., c. IV.
- İbnü'l-Cevzî,, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûkve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atta-Mustafa Abdülkadir Atta, tsh. Naim Zerzûr, Dâu'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. XIX.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. X, s. 69; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XII.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdilkerim, *el-Kâmil fi't-târih*, Dâu Sâdır, Beyrut 1979, c. X.
- İzzüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fi tehzi'bi'l-ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut 1980, c. II.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- Kara, Mustafa, *Din hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler*, İstanbul 1990.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Kara, Seyfullah, *Selçuklular'ın Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l'ibâd*, DâruSadır, Beyrut ts.
- Kök, Bahattin, *Nurreddin Mahmud b. Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1993.
- Neşrî, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-Numâ Neşrî Tarihi*, haz. Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Ankara 1987, c. I.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Zâviye", *İslam Ansiklopedisi*, MEB yayınları, c. XIII.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heteredoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1981, c. II.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Sarı Saltuk ve Saltuknâme", *Türk Kültürü*, sayı:197, Ankara 1979,
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 1984.
- Özköse Kadir - Şimşek Halil İbrahim, *Altın Silsile'den Altın Halkalar*, Nasihat Yayınları, Ankara 2009.
- Özköse, Kadir, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, Ensar yayınları, Konya 2008.
- Sakallı, Bayram, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Yıllarında Şeyh Edebali", *Türk*

- Yurdu*, 7. Devre, c. XIX-XX (51-52), Sayı: 148-149 (509-510) Aralık 1999-Ocak 2000.
- Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, trc. Ender Güral, Ankara 1982.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1972.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 1993, c. II.
- Türer, Osman, "Batı'nın İslâm'ı Tanımasında Tasavvufun Rolü", *Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf*, haz. Coşkun Yılmaz, İstanbul 1991.
- Uludağ, Süleyman, "Siyasî, Kültürel ve Dinî Bakımdan Hucvirî'nin Yaşadığı Çağ", *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, Dergâh Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1996.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Altın Silsile*, Erkam Yayınları, İstanbul 1994.
- Yükneki, Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Mercil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, c. II.
- Zahoder, Boris, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", *Belleten*, çev. İsmail Kaynak, c. XIX, s. 76, 1995.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerua'lâmi'n-nübelâ*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, 10. Baskı, Beyrut 1994, XVIII.